

Када је подигнута и живописана Раваница

РАДОМИР НИКОЛИЋ

„Познасмо ва истинѣ по старѣхъ писмѣхъ
и по старѣхъ паметарѣхъ добрѣхъ людехъ
кон сѣ члѣн ѿ еднога колѣна до дрѣгога
и по вѣдѣщѣхъ вѣлѣзѣхъ и знаменѣ-
хъ...”¹

Ктиторска композиција у Раваници, која се налази на западном зиду наоса, између главног улаза и врата до северног зида, а представља кнеза Лазара, кнегињу Милицу и њихове синове Стефана и Вука, иако знатно избледела, пружа драгоцене податке за датовање њеног постанка (сл. 1—2). Како је она дело уметника зографа, који је својим „рукоделијем” украсио све површине унутрашњости храма, изузев средишне куполе, то је и питање времена живописања Раванице везано за исправно датовање њеног исликавања.²

За утврђивање приближно тачног времена у коме је раваничка ктиторска композиција могла настати одлучујућа су три елемента. Њихово успешно разрешавање отвориће и могућност вернијег одређивања времена настанка архитектуре Раванице и њеног живописа.

1. Јединственост представе владарске ктиторске композиције у Раваници исказује се чињеницом да све приказане личности породице кнеза Лазара, ктитора Раванице, заједно с њим, држе дуге танке крстове у сасвим спуштеним рукама, приљубљеним уз тело, у ставу мирно, при одавању почаст. Увек, почев од 1282/1283. године, тј. од капеле краља Драгутина у Ђурђевим стубовима, па до пропасти средњовековне Србије 1459. године, владар и његов син, првенац, наследник, у свим сачуваним средњовековним владарским портретима, ктиторским композицијама и историјским сценама, сликани су како држе свој владарски крст у уздигнутој десној руци на грудима. Овакав став владара је посебно обавезан у ктиторским композицијама. То је за средњовековног човека исправан и законит портрет владара. Зашто су једино у Раваници сасвим друкчије насликани портрети владара и његове породице?

У великој петокуполној владарској задужбини, каква је Раваница, ктиторска композиција је морала бити насликана на угледном месту, у главном делу цркве — наосу. Некакав одвећ значајан разлог морао је постојати када је одлучено да се у раваничкој ктиторској композицији владар ктитор и сви чланови његове породице прикажу с танким, дугим крстовима у спуштеним рукама, приљубљеним уз тело, у ставу одавања почаст. Они који су одлучивали о приказу ове композиције морали су знати да ли ће њена симболика бити јасна средњовековном човеку, за кога је вла-

дар увек с круном на глави и крстом у десној руци на грудима.

У Раваници кнез Лазар и кнегиња Милица имају владарску одежду. То доказују бројни двоглави орлови у мањим окер, позлаћеним круговима, медаљонима, којима је сав пурпурни дивитисион богато украшен. Круне на главама кнеза Лазара и кнегиње Милице, и њихове одежде извезене двоглавим орловима, не дозвољавају било какво двоумљење око закључка да су у Раваници искључиво владарски портрети. Учена дворска и црквена аристократија неговала је стварање нове владарске лозе. Славна краљевска и царска лоза Немањића угасила се 1371. године смрћу цара Уроша. Синови кнеза Лазара, зачетника владарске лозе Лазаревића, зову се као и синови Стефана Немање, родоначелника династије Немањића — Стефан и Вук.³ У главној својој задужбини, Раваници, посвећеној Вазнесењу Христовом, Лазар и Милица су приказани попут првих Немањића, чије су одежде биле украшене двоглавим орловима, битним владарским обележјима (Стефан Првовенчани у Милешеви 1220—1222. и краљ Владислав у припрати Богородичине цркве у Студеници 1236). Ранији владари, краљеви и цареви, почев од насликаних портрета краља Уроша и младог краља Драгутина у Сопоћанима 1276. године, па све до портрета кнеза Лазара и кнегиње Милице у Раваници, увек се приказују са византијским царским обележјем, тј. у пурпурним дивитисионима са златним лоросом, богато украшеним драгим камењем и бисерима. Дакле, од прве половине XIII века, па све до пропасти средњовековне Србије (1459), само ће два српска владара бити насликана с двоглавим орловима на својим одеждама, и то кнез Лазар (у Раваници) и деспот Стефан у Љубостињи и Ресави (Манасији).

¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, Београд—Ср. Карловци 1929, 124; из повеље жупана Бељака и војводе Радича Санковића којом уступају Дубровчанима Конавље и Вилину.

² Р. Николић, *Прилог за проучавање живописа манастира Раванице*, Саопштења IV (Београд 1961) 11. Искрпну литературу о Раваници даје В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975, 221—222.

³ Синови Стефана Немање су Вукан, Стефан и Растко (касније Сава I). Вуканово име неки стари летописи бележе као Вук. (Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд—Ср. Карловци 1927, 186). Могуће је да је то име своје млађем сину дала сама кнегиња Милица. Вукан (Вук) био је оснивач Вуканове лозе, од које је и кнегиња Милица потицала.

Сл. 1. Раваница, Изглед живописа на западном зиду у наосу (цртеж Б. Живковића)

Fig. 1. Ravanica, Les fresques décorant le mur occidental de la nef (dessin de Branislav Živković)

У Љубостињи, задужбини кнегиње Милице, исликаној можда око 1405. године, у припрати, у доњој зони целог западног зида, северно и јужно од главног улаза у храм, приказана је породица кнеза Лазара са сасвим другим обележјима. Љубостињска представа означава зачетак нове владарске лозе Лазаревића,

слично оној представи Немањића у Богородици Љевишкој у Призрену, сликаној 1314. године. Овде кнез Лазар и кнегиња Милица, северно од улаза у храм, немају владарско одело, дивитисион с двоглавим орловима у медаљонима, као у Раваници, али зато обоје, попут бивших владара, који су сликани у лози,

држе крстове на утврђен начин, тј. у десној уздигнутој руци на грудима (сл. 3). Осим пурпурног дивитисиона са лоросом, кнез Лазар и кнегиња Милица имају и огртач преко рамена, са копчом испод врата. Кнегиња Мили-

ца је насликана готово над самим саркофагом гробом, положеним у правцу исток—запад, уз северни зид. Сматра се да је то њен гроб. У натпису крај њеног лика не каже се да је она ктитор храма. У то време она је била

Сл. 2. Раваница, Ктиторска композиција (кнез Лазар, кнегиња Милица и њихови синови Стефан и Вук), око 1391 (снимак Н. Живковића)

Fig. 2. Ravanica, La composition de ktitor (prince Lazare, princesse Milica et leurs fils Stefan et Vuk), peinte vers 1391 (photo Nikola Živković)

монахиња. Њена ктиторска композиција била је по свој прилици на западном зиду у наосу, јужно од улаза. Ту је вероватно и морала бити у натпису, крај свог портрета, означена као „ктитор храма сего“.

Деспот Стефан, као владар који је тада владао, насликан у припрати, јужно од улаза у љубостињски храм, има право владарско одело с двоглавим орловима у медаљонима. Он држи крст попут правог владара, онако како је приказан и у репрезентативној ктиторској композицији у својој задужбини Ресави (сл. 4). Зашто је отац као владарктитор у својој задужбини Раваници приказан с владарским крстом у спуштеној десној руци, приљубљеној

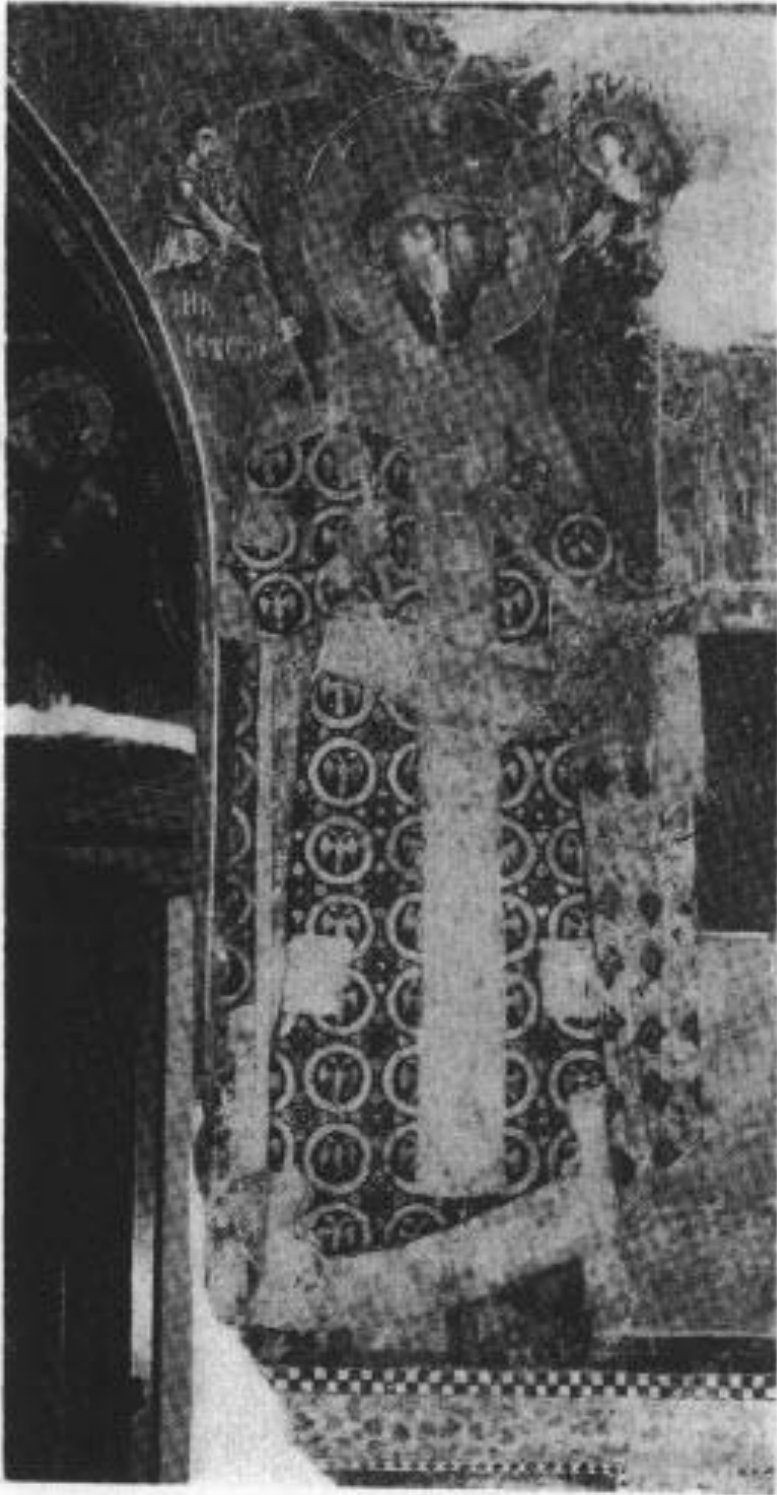
уз тело, у ставу мирно, а син му, наследник престола, после његове смрти, с крстом у уздигнутој десној руци на грудима, тј. онако како је средњовековни човек поимао представу владара? Та је очигледност одвећ наглашена да би била случајна.

У лози Немањића у Пећкој патријаршији, сликаној можда 1330. године, за владавине краља Стефана Дечанског, постоји најверљивија представа владаракраљева (сл. 5). Учени архиепископ Данило II (1324—1337) као да је настојао да сачини најрепрезентативнију лозу Немањића у главном седишту тадашње српске архиепископије, која ће бити узор свим црквама. Прва лоза Немањића исликана је у Гра-

Сл. 3. Љубостиња, припрата, кнез Лазар и кнегиња Милица, 1403—1405 (снимак Н. Живковића)

Fig. 3. Ljubostinja, le narthex, Prince Lazare et princesse Milica, fresque exécutée entre 1403 et 1405 (photo Nikola Živković)

Сл. 4. Манасија, деспот Стефан Лазаревић, око 1423 (снимак Р. Живковића)

Fig. 4. Manasija, Despot Stefan Lazarević, fresque exécutée vers 1423 (photo Radomir Živković)

чаница 1320, десетак година пре Данилове лозе у припрати саборне цркве Св. Апостола у Пећи (сл. 6). Трећа се налази у Дечанима, исликана 1350 (сл. 7), одлично сачувана, а четврта, тешко оштећена, у Матеичу, исликана око 1356. године. То су једине досад познате лозе Немањића из средњег века.

Није искључено да је пећка лоза Немањића рад самог архиепископа Данила II. У њој је од посебног значаја чињеница да сви краљеви носе круне у облику византијског камелеукиона и да сви држе уздигнуте крстове у десној руци, на грудима. Само краљ Владислав (1234—1243) држи крст у уздигнутој десној руци, савијеној у лакту, нешто удаљеној од тела. Тако је исто приказан и цар Душан у лози Немањића у Дечанима, и то једино он. Осим краља Владислава у пећкој лози Немањића особиту пажњу заслужује и приказана фигура Владислава, сина краља Драгутина и супарника краља Стефана Дечанског око престола, који је после изгубљене битке, као зет мађарског краља, побегао у Угарску. Од свих Немањића једино овај Владислав држи крст у спуштеној десној руци, мало повијеној у лакту, на предњем делу тела, нешто ниже од груди. По свој прилици је то с разлогом учињено. Дворска и црквена ари-

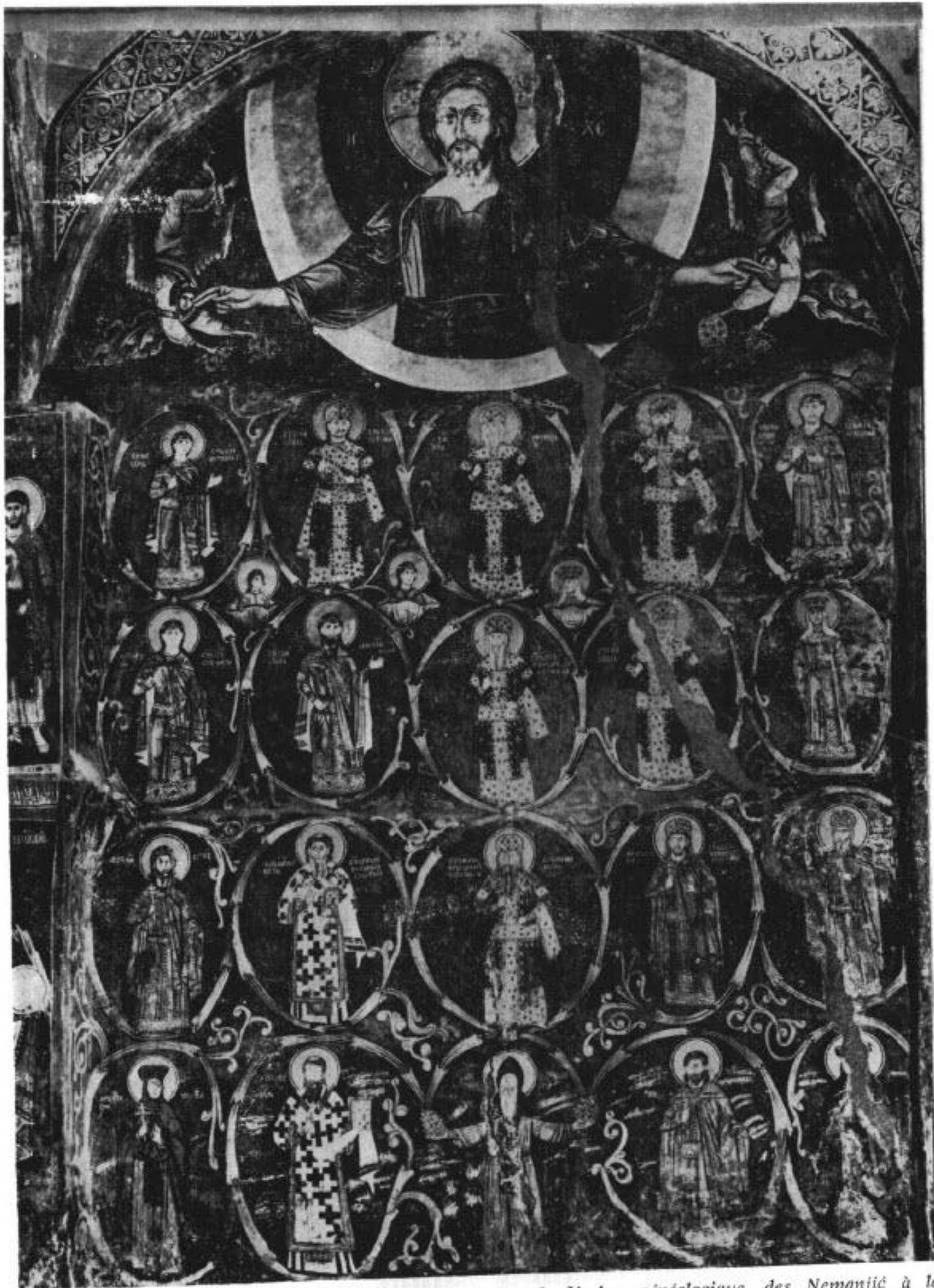
стократија није могла да опрости Владиславу његову одвећ велику зависност од Угарске, нити пак његову сарадњу са овом католичком државом на штету православне Србије, тим пре што је све то било тако крваво и болно, и сувише свеже да би се могло лако заборавити. Требало је доста времена да све то ишчезне из сећања. Зато се и морало настојати да се Владислав издвоји од свих Немањића по начину како држи крст. У лози Немањића у Дечанима, слично држе крст Стефан Дечански, Краљ Драгутин (без дивитисиона и лороса, са венцем на глави!) и краљ Стефан Првовенчани. Тако исто држи крст и краљ Душан са краљицом Јеленом и младим Урошем у егзонартексу Сопоћана, исликаном, како се сматра, око 1340. године. Свакако да и овакав приказ није безразложан и случајан.

Раваничка ктиторска композиција, усамљена у свеукупном старом српском сликарству, која се јасно види из некадашње лепе ликовне материје, својом непосредношћу најверљивије би посведочила да се нешто веома значајно збило. Није ли то можда сцена жалости? Трагична судбина кнеза Лазара на Косову Пољу (1389) као да се најпотресније исказала у тој спонтаности линија и боја.

Ако се са раваничком ктиторском сликом упореди композиција из Дечана, где је приказана породица цара Душана, јасно се по положају насликаних руку уочава различита симболика њиховог садржаја. У Дечанима је свечаност земаљска, пуна владарске самоуверености (сл. 8); у Раваници је мистично одавање почasti (чак и Вук, други син кнеза Лазара, који нема права да држи било какву инсигнију у руци, што доказује његов каснији портрет у Љубостињи, овде држи дуги танак крст у десној спуштеној руци). У Матејичу, цар Урош и његова мати царица Јелена држе у ктиторској композицији модел матејичке цркве. Како је овде краљ Урош с леве стране, он држи крст у левој уздигнутој руци на грудима, а царица Јелена у десној.⁴ Да би се јасно распознавало да су на слици мајка и син, а не муж и жена, средњовековни зограф је насликао Уроша да је нижи растом од своје мајке, и да јој је с леве стране.

Раваничку представу ктиторске композиције осмислила су највероватније средњовековна аристократска правила понашања у датим приликама, односно протокол дворске и црквене аристократије. Да је овај протокол био до танчина разрађен и да се њиме тачно означавало ко ће шта и како носити од одежде и инсигнија, и како ће се чак и рука држати у одређеном тренутку, не само да непосредно сведоче све сачуване ктиторске композиције, већ и многобројни владарски и племићки портрети лозе Немањића, Лазаревића и Бранковића и мноштво историјских композиција.

⁴ V. Petković, *La peinture serbe du moyen age I* Beograd 1930, t. 133b.

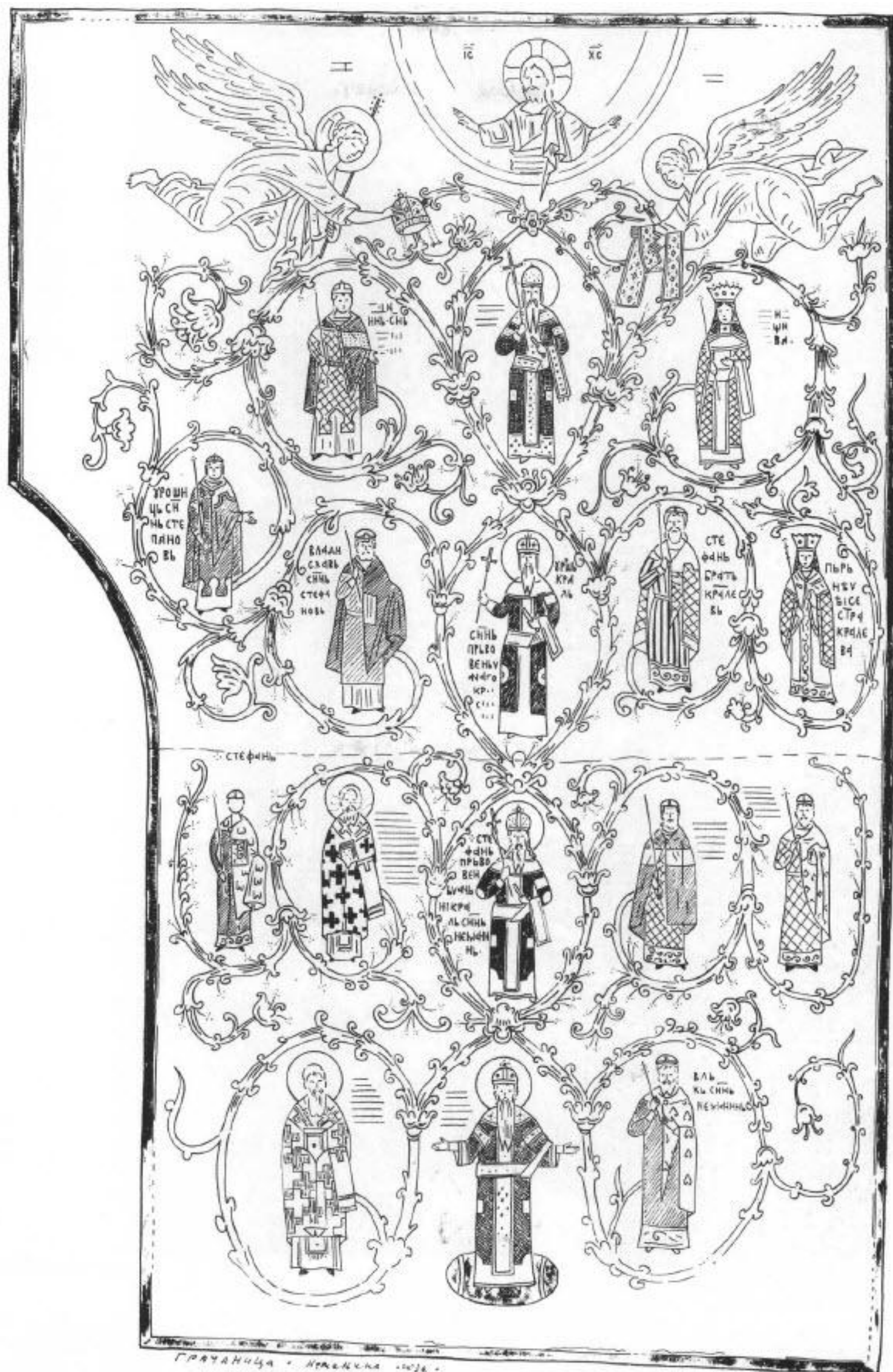

Сл. 5. Лоза Немањића у Пећкој Патријаршији, око 1330 (снимак Р. Живковића)

Fig. 5. L'arbre généalogique des Nemanjić à la Patriarchie de Peć, vers 1330 (photo Radomir Živković)

Чињеница да је кнез Лазар за живота на свом новцу приказан са крстом на грудима, онако како се морала владарска фигура приказати на новцу (новац је одувек морао имати јасно означену симболику), а да је у ктиторској

композицији у својој задужбини насликан с дугим танким крстом у спуштеној десној руци у ставу мирно, тј. онако како никада ниједан владар, ни пре ни после њега неће бити у својој ктиторској слици приказан, као да би

Сл. 6. Лоза Немањича у Грачаници, 1321 (цртеж Б. Живковића)

Fig. 6. L'arbre généalogique des Nemanjić à Gračanica, 1321 (dessin de Branislav Živković)

Сл. 7. Лоза Немањића у Дечанима, око 1350 (снимак Р. Живковића)

Fig. 7. L'arbre généalogique des Nemanjić à Dečani, vers 1350 (photo Radomir Živković)

још више могла да потврди претпоставку да Раваница управо чува симболику оне жртве Лазарева о којој је народна епика тзв. косовског циклуса узбудљиво певала. Кнежева погибија на Косову пољу постаје симбол жртве

за небеско царство. Одавање почасти, тако јасно наглашено у раваничкој ктиторској симболици, имало је далекосежан значај за средњовековног човека.

Необичан положај руке кнеза Лазара у раваничкој ктиторској композицији одавно је уочен. Постојало је објашњење да је до тога дошло зато што је кнез насликан до саме ивице зида, и да је тесан простор онемогућио сликара да прикаже кнеза са уздигнутом десном руком на грудима.⁵ Али данас би се такво тумачење тешко могло одржати. У Ресави је појава деспота Стефана, у ктиторској композицији, насликана још ближе ивици зида, па је деспот ипак приказан како доликује владару, са крстом (жезлом) у уздигнутој десној руци на грудима. Да је тада, при изради прве студије о владарским поргретима у средњовековној Србији, био подробније описан и изглед фигура кнегиње Милице, Стефана и Вука, увидело би се да и оне држе крстове у спуштеним рукама, приљубљеним уз тело. Истиче се само да су ктиторови синови смештени испод модела Раванице и указује да је то јединствен приказ код нас, који ће се касније у Румунији појављивати чешће. То што су Стефан и Вук као младићи насликани под моделом Раванице свакако исходи из саме симболике ктиторске композиције.

2. Од превасходног значаја је да се утврди и материјални доказ да је кнегиња Милица, као владарка, у жалости. Бела марама преко „круне“ код средњовековних властелинки, на њиховим портретима у појединим споменицима старог српског сликарства, нераздвојиви је део женске одеће истакнутијих властелинки. То, изгледа најверљивије, сведочи Бела Црква Каранска.⁶ У старом српском сликарству ниједна владаркакраљица није приказана с велом преко круне. У Љубостињи кнегиња Милица има под круном бели превес с усправним пругама, наборима, при дну украшен водоравним пругама у две боје, плавом и црвеном. Такав бели превес под круном има и деспотица Ана Марија, супруга деспота Оливера из Леснова.⁷ Има се утисак да је бели превес под круном на портрету владарке крајем XIV века саставни део њене ношње. Раније, нпр. код краљице Симониде и царице Јелене, превес под круном је не само украшен у ткању, већ је посебно обогашен и бисерима.⁸ У Раваници кнегиња Милица има бели превес под круном и бели превес изнад круне. Поставља се питање — који је превес симбол жалости код кнегиње? Да ли онај испод круне или преко круне? Портрети деспотице Ане Марије у Леснову и кнегиње Милице у Љубостињи сведочили би без двоумљења да је бели превес преко круне владарке кнегиње Милице у Раваници управо материјални доказ жалости.

3. На моделу задужбине коју кнез Лазар и кнегиња Милица држе у раваничкој ктиторској композицији сасвим је уверљиво приказана и припрата. То значи да је она била већ подигнута када је ктиторска композиција исликана. Ако се сагледају прикази модела задужбина у Милешеви, Ариљу, Грачаници, Дечанима, Леснову, Матеичу и Манасији, може се лако уочити да на њима нису приказани егзонартекси и нартекси, иако је очевидно да

су фреске у њима исликане истовремено када и главни део цркве. Овде се указује на оне ктигорске композиције које су сачуване и које нису накнадно досликаване као нпр. у Сопоћанима, после 1276.⁹ Већ сами сачувани примери Дечана, Леснова и Матеича, пре и Манасије, после Раванице, указивали би да је представа припрате у моделу задужбине кнеза Лазара неуобичајена и да баш као таква изискује објашњење.

Припрата Раванице, попут већег броја егзонартекса рашке школе, дозидана је накнадно.¹⁰ Она је као таква једина међу владарским споменицима моравске школе. Припрате Љубостиње и Манасије истовремено су подигнуте када и главни делови цркве.¹¹ Али то што је утврђено да је раваничка припрата накнадно дозидана ни у ком случају не би смело да значи да је грађење задужбине кнеза Лазара могло да се замисли без припрате. Она је била већ означена својом садржином и формом у самом пројекту за градњу Раванице.

Припрате Раванице, Љубостиње и Манасије замишљене су као јединствене целине ових храмова. Било би нелогично, чак посве неодрживо, да Каленић или Руденида, задужбине властелина, имају припрату, а да задужбина владара или владарке, и то репрезентативан манастир, буде замишљена без ње. Што је припрата у Раваници одвојена, то не значи да је после неколико година дограђена. Она је морала бити подигнута када и петокуполна црква, а завршетак градње храма оглашавао се тек када је и она окончана. И тек тада је могла да се доживи светковина освећења манастирског храма. Летописи сведоче да је Ма-

⁵ С. Радојчић, *Портрети српских владара*, Скопље 1934, 65. Аутор пише: „У десној руци (која је неприродно приљубљена уз тело због тесног простора) кнез држи дуго жезло (крст), левом руком придржава модел Раванице.”

⁶ С. Мандић, *Портрети на фрескама*, Београд 1966, сл. 15, 18, 21, 24, 26, 32, 41-42.

⁷ Исто, сл. 21.

⁸ Исто, сл. 12, 18.

⁹ Б. Живковић, *Прилог изучавању сопоћанског живописа*, Гласник Друштва конзерватора Србије 7 (Београд 1983) 26—33.

¹⁰ Б. Вуловић, *Раваница*, Београд 1967, 34.; С. Мандић, *Стари раванички нартекс*, Споменица Раванице 1381—1981 (Београд 1981) 33—38.

¹¹ С. М. Ненадовић, *Конзерваторска документација о архитектури манастира Ресаве*, *Zbornik zaštite spomenika kulture XII* (Београд 1961) 73 — утврдио је да је припрата у темељима цркве одвојена од главног дела цркве, али да су њене зидне масе јединствене са главним делом цркве; Д. Ст. Павловић, *Испитивачки радови на архитектури цркве манастира Љубостиње и предлог за њен будући изглед*, Саопштења VIII (Београд 1969) 155—181 — утврдио је да је припрата и у темељима јединствена са главним делом цркве. Уп. С. Мандић, *Розета на Ресави*, Рашка баштина 2 Краљево 1980) 125—136.

насија 1418. освећена.¹² Могло би се с правом помишљати да ниједна црква није смела бити исликана фрескама, нити су се у њу могле унети иконе, а да претходно не буде освећена. Фреске и иконе су светиње за средњовековног човека и оне се не могу у било каквом простору сликати, а поготово у простору који није освећен. Свечано освећење храма и данас се може сбављати по завршеној градњи, а не после његовог унутрашњег украшавања. Како су припрате и егзонартекси свих поменутих манастирских храмова, као и саме Раванице, истовремено осликани када и главни делови цркве, то би се морало помишљати да се живописање ових храмова није ни смело започети пре него што се припрате и егзонартекси саграде.

С обзиром да се припрате и егзонартекси у поменутих храмовима не представљају у ктиторским композицијама, могло би се помишљати да су они означавали „земаљски“ део храма. за разлику од „небеског“, који се мора обавезно приказати. Из уверења да не приличи да се пред Бога ступи са „земаљским“ делом цркве, у моделима владарских задужбина у ктиторским композицијама спољна припрата се и не приказује.

У Раваници је припрата одвећ наглашена на моделу, који у ктиторској композицији придржавају кнез Лазар и кнегиња Милица. Изгледа да би се једино могло прихватити објашњење да њен приказ исходи из уверења свих оних утицајних и угледних средњовековних људи тадашње Србије, а превасходно Српске патријаршије, да се кнез Лазар жртвовао за небеско царство, и да као мученик светитељ има право да пред Бога ступи са својом задужбином у целини. Зашто би се отац приказивао с припратом, а син, који је имао далеко више владарско достојанство, без припрате? Учени људи су морали да воде рачуна о томе да је кнез Лазар први и једини српски владар који је погинуо у боју. Зато су, изгледа, и с правом настојали да га у његовој задужбини, у ктиторској композицији, прикажу и с припратом.¹³

Средњовековни људи с дубоким уверењем и страхопоштовањем зидају храмове, по своме достојанству и својој моћи, да их поклоне Богу, у молитви да буде милостив према њима. Кнегиња Милица, која је после погибије свог кнеза настојала да се што пре заврши његова задужбина, у коју ће га пренети са Косова поља, где је после погибије сахрањен у Приштини, у цркви, придржава десном руком модел кнежеве задужбине, јер је и она добрим делом њен ктитор, пошто ју је, по свој прилици, украсила живописом. Њена рука је под моделом и то под главним делом храма, а кнежева под припратом. Свакако да се и о овоме водило рачуна. Тако нпр. у Руденици. деспот Стефан је насликан на западном зиду како држи модел задужбине свог поданика. властелина Вукашина. Олтар на моделу окренут је према јужном зиду, где је насликан ктитор Вукашин.¹⁴ Олтар на моделу Раванице је окренут према кнегињи Милицы, а не према

главном ктитору, ка јужној страни, као у Руденици. То је свакако учињено с разлогом. Да је припрата на моделу Раванице окренута ка кнегињи Милицы ктиторска композиција би могла имати сасвим друго значење.

Непорекливи материјални докази да цела породица кнеза Лазара у ктиторској композицији држи дуге танке крстове у сасвим спуштеним рукама, приљубљеним уз тело, у ставу мирно, при одавању почасты, да владар кнегиња Милица има бели превес преко круне као симбол жалосты, да је на моделу цркве који држе кнез Лазар и кнегиња Милица наглашена припрата, могли би само да посведоче да ову композицију надасве надахњује химна о жртви за небеско царство.

Изгледа да ову претпоставку потврђује и сама симболика раваничког живописа, исликаног истовремено са ктиторском композицијом, који је украшавао и првобитну раваничку припрату.

Симболика жртве исказана је најпре у олтару Она се оваплоћује неуобичајеном сценом *Причешића апостола* јединственом у старом српском сликарству. Недавно је утврђено да је ова сцена једна од најученијих представа о симболици Христове жртве — да буде разапет за спас човечанства.¹⁵ Ако се она исказује „као решење које нема сродности ни са једном од познатих представа ове теме у црквеном жи-

¹² Љ. Стојановић, *нав. дело*, 224.

¹³ Владари и племићи, као световна лица, не приказује се у ктиторским композицијама с припратом или егзонартексом. Архиепископи, касније патријарси, као висока црквена лица, судећи по портрету архиепископа Данила II у цркви Св. Богородице у Пећи, имају права да се прикажу са својом задужбином у целини, заједно с припратом, јер се већ и у току свог живота ословљавају са „свети“. Изузетно наглашена припрата главног седишта српске архиепископије, коју је подигао архиепископ Данило II, на жалост, једино је сведочанство које би казивало да су архиепископи и патријарси имали права да се приказују са моделом задужбине у целини. — Д. Тодоровић, *Портрети кнеза Лазара у Раваници*, Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици (Београд 1981) 39—43 +9 сл, претпоставља да су вршене преправке на ктиторској композицији и то само на круни кнеза Лазара. По њему је првобитна круна преправљана када је кнез Лазар проглашен за светитеља (кнез Лазар се први пут спомиње као светитељ 1395 — прим. Р. Н.; в. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* (180). Аутор је добро уочио да су круна и онај епитет „ГТК“ (свети) истовремено исликани и исписани. Он је први који је на то с правом указао. Међутим, не би се могло сложити с њим да је имало потребе да се облик круне мења када се кнез Лазар прогласио светитељем. Пре ће бити да је то уобичајена преправка у току самог процеса исликавања. Таквих преправки има доста у споменицима нашег старог сликарства. Чињеница да је кнез Лазар на ктиторској композицији означен атрибутом „свети“ могла би само да укаже да се он као светитељ и може приказати са моделом задужбине у целини. Зато је у раваничкој ктиторској композицији и насликана припрата.

¹⁴ В. Петковић, *нав. дело*, т. 156.

¹⁵ В. Ђурић, *Раванички живопис и литургија*, Споменица Раванице 1381—1981, 53—66.

Сл. 8. Дечани, цар Душан, царица Јелена и краљ Урош, око 1340 (снимак Р. Живковића)

Fig. 8. Dečani, Empereur Dušan, impératrice Jelena et leur fils, le roi Uroš, vers 1340 (photo Radomir Živković)

вопису византијског света", онда се она и ликовно и духовно сједињује с приказом ктиторске композиције на супротној страни, који је јединствен не само у старом српском живо-

пису, него, можда, и у свеукупном византијском фрескосликарству. Причешиће апостола у Раваници је усамљена симболика о Христовој жртви; ктиторска композиција кнеза Ла-

зара је насупрот њој, симболика о кнежевој жртви „за небеско царство“, у борби против нехришћана.

Сцене *Тајна вечера* и *Прање ногу*, једино у Раваници сликане у првој, најнижој зони, одмах до иконостаса, заслужују посебну пажњу. И оне су везане за симболику жртве Исусове.¹⁶ Смештене тако да их свако може сагледати изблиза, подстицале су машту верника, особито *Тајна вечера*, како за питалице и загонетке тако и за одгонетање њихових белега и знамења. Није ли из те имажинације народног генија проистекла и песма „Кнежева вечера“, из косовског циклуса, једна од најсвечанијих апотеоза човештва и храбрости у српској епској поезији.

То смишљено развијање симболичких слика, пуних учених теолошких мисли и есхатолошких поимања, често неказивањем до краја — да би се, можда, увек духовно сагледавале — као да се сплело око Лазаревог ктиторског портрета и *Причешћа апостола*, два главна симбода жртве, једног на истоку, другог на западу.

Посебно изненађује чињеница да су на свим странама стубаца по средини главног дела цркве, који носе средишно кубе, исликани мученици, и то шеснаест стојећих фигура и осамдесет попрсја у медаљонима, међусобно уплетених у виду разнобојних венаца од мањих и већих кругова, чији су прстенови украшени орнаментиком мреже дугиних боја. Ови медаљони се први пут јављају у Раваници. Ступци у Љубостињи су украшени попрсјима истакнутих монаха, св. Симеона Немање и св. Саве, и фигурама анђела. У Манасији су ступци украшени сличним медаљонима као у Раваници, али нису све стране искључиво украшене представама мученика, као у Раваници. Медаљоне попут раваничких имају само живописи Каленића, Сисојевца и Манасије. У Манасији су они раскошно украшени и златом.¹⁷

Сцена *Успења Богородице*, на западном зиду, изнад улаза, такође је својим садржајем јединствена у старом српском сликарству. Наиме, само је у њој, лево од Богородичиног одра, смештеног у средишту сцене, приказан усамљен апостол Петар са мноштвом анђела, одевених попут ратника (са чакширама, кратким хаљинама, огртачима и у чизмама). Ако је Петар — стена, симбол постојаности и верности, а иза њега су анђелиратници, није ли то можда симболика за кнеза и његове часне ратнике, који су с њим заједно пали на разбојишту Косова? Посве је сигурно да такве представе нема у старом српском средњовековном сликарству на простору између трију Морава, Рашке и Ибра. Може се веровати да ће и она бити успешно теолошки протумачена као и *Причешће апостола*.

Изнад *Богородичиног Успења*, код трифоре, исликана је сцена *Сусрет Исуса Христа и св. Јована Крститеља на реци Јордану*. Ако је три-

фора на западном зиду, споља, симбол св. тројице, а свакако да је то, онда је и представа ове сцене врло смишљено постављена.¹⁸ Има се утисак да су речи св. Јована, којима се обраћа људима иза себе: „Он је онај што ће доћи за мношвом, који бјеше преда мношвом, коме ја нијесам достојан одријештити ремена на обући његовој“¹⁹ такође везане за дату симболику о кнезу Лазару.

То би потврдила и представа *Васкрсења Христовог*, тј. *Анђео на гробу Христовом*, у врху западног зида, изванредно укомпонована око малог отвора се великом розетом на спољној страни овог зида. Ако би розета била симбол космоса или стварања света из прве главе Прве књиге Мојсијеве, а иза ње, у унутрашњости храма, исликано Христово васкрсење — да коначно осмисли симболику слика из Јеванђеља, па и само знамење ктиторске композиције кнеза Лазара — онда је то одиста могао да смисли само учени свет монаштва чије је есхатолошко поимање свеукупног живота било на изузетној висини.²⁰

Неуобичајена представа попрсја арханђела Михаила, у царској одежди, у калоти северозападног кубета, јединствен приказ у петокуполним задужбинама, вероватно потиче из раваничке симболике око светог кнеза Лазара, који се жртвовао за „небеско царство“. Северозападно кубе је над простором где је био припремљен ктиторов гроб, тј. где је био сахрањен кнез Лазар, по преносу са Косова поља.²¹ Ар-

¹⁶ Исто, 59.

¹⁷ С. Томић — Р. Николић, *Манасија, историја-живопис*, Београд 1964, 51—54.

¹⁸ Унутрашњи отвор према трифори на западној фасади, споља, је једноделан, у виду већег ширег отвора, лучно засведеног у врху (в. сл. 1).

¹⁹ *Јеванђеље по Јовану*, гл. 1, ст. 30 и 34.

²⁰ Жак Ле Гоф је мишљења да су розете на западним катедралама симбол променљивости и пролазности (Jacques Le Gof, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Београд 1974, 203), Међутим, ако је то знамење могло западном свету одговорити, такво тумачење симболике розете, бар на раваничкој западној фасади, тешко да би се могло прихватити. Кружне линије розете су симболика космоса или стварање света из Мојсијеве прве књиге и прве главе. Моравска розета на западној страни Раванице је симбол небеског царства; она је духовно видело света, божанска светлост до које се може стићи само жртвом. Њу је једино есхатолошко поимање света у моравских монаха-исихаста могло да постави. Не помиње залуд раваничка повеља већ у самој аренги Мојсија. И не почиње она узалуд: „Иже от несутпи вса ва битије приведи“. Опширније о симболици космоса в. Г. Томашевић, *Надживела представа сферног космоса на ранохришћанским куполама и подовима и на куполама српских средњовековних цркава*, Саопштења XIV (Београд 1982) 127—141.

²¹ В. Ђурић, нав. дело, 50, пише: „Тешко је решљиво питање зашто је у северозападној куполи насликан арханђел Михаил, а не Гаврило, који је више одговарао основној идеји.“ Он указује на текстове из Службе празнику Сабора арханђела Михаила, којима би се могао дати одговор на по-

ханђел Михаил, у царској одежди, дочекују пред вратима раја онога који је, жртвовавши се, проглашен светитељем. Тај „чиноначелник пукова анђеоских“, који је најчешће сликан пред улазним вратима у цркву, споља са северне стране, као да дочекује све оне који су се жртвовали на Косову пољу, у име небеског царства. Нису ли пукови војске кнеза Лазара попут „пукова анђеоских“? Није ли тиме Раваница не само задужбина кнеза Лазара, већ и свих оних јунака оклопника, часно и светло опредељених за вечност, као и сам кнез? Раваница је управо одавно у свести народа записана као тужни спомен подвижништва на Косову пољу.

Оно што нарочито изненађује у живопису Раванице то је необичан и јединствени избор места где ће бити приказана представа Богородице с дететом, „Живоносног источника“ (сл. 9). Ни у једној цркви у старој српској уметности ова сцена није приказана у лунети изнад улаза у главни део храма. Откуда тај јединствени приказ? Зашто је баш прво у задужбини кнеза Лазара постављен на тако истакнутом месту? Зашто га касније нема у моравској уметности? Ову представу су могли само најученији монаси да осмисле и да јој дају посебну симболику.

Манојло Филес из Ефеса (око 1275—1345) у својој песми посвећеној Богородици и њеној представи „Живоносног источника“ пева: „Ја видим у Теби, Богородице, извор живота, Ти

стављено питање, али додаје. „Може бити, исто тако, да је он смештен у северозападној куполи и стога што је под њом био припремљен гроб за кнеза Лазара.“ Тумачење присуства „чиноначелника пукова анђеоских“ у калоти северозападног кубета, у тренутку када се доказује да ктиторска композиција у Раваници садржи знамење свечаног чина пред „небеским царством“, добија своју пуну димензију.

Изнето је гледиште да је у гробу под северозападним кубетом био сахрањен Вук, млађи син Кнеза Лазара (Б. Вуловић, *Да ли је Вук био сахрањен поред оца у Раваничком маузолеју*, *Старинар* 20 за 1969. годину (Београд 1970) 405—412). М. Пурковић је пак претпостављао да је ово гроб Милоша Обилића (М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 98.). Изгледа да се М. Пурковић у својој претпоставци да је у Раваници код ногу кнеза Лазара сахрањен његов верни слуга, Милош Обилић, ослонио на цртеж Б. Вуловића који приказује положај саркофага, у правцу југсевер, испод ктиторске композиције. Саркофаг је могао бити само над гробом под северозападним кубетом, у правцу истокзапад, уколико је уопште и постојао. Нови тобожњи „саркофаг“ поставио је неко знатно касније, а тај је превидео како стоје саркофази у Љубостињи па га је окренуо у правцу југсевер. Он је током конзерваторских радова с правом уклоњен из цркве. Може бити, ако је тачно да је у гробу под северозападним кубетом пронађен део балчака са мача, да је ту првобитно могао бити сахрањен само кнез Лазар, јер је мач владарско достојанство. Како је то јединствен пример да је у репрезентативном гробу у цркви нађен остатак мача, бар за досадашња сазнања о гробовима у српским средњовековним храмовима, могло би се помишљати да је такав преседан учињен због витешког кнеза.

Сл. 9. Раваница, изглед преосталог живописа на источном зиду првобитне припрате, око 1391 (цртеж Б. Живковића)

Fig. 9. Ravanica, Fresques subsistant sur le mur oriental du narthex primitif, peintes vers 1391 (dessin de Branislav Živković)

ублажаваш оштрицу опасности, Ти ме враћаш у својим чудима, Ти која носиш у својим недрима извор бесмртности" ..,²² Победа неверника над хришћанима на Косову пољу била је за сву српску аристократију поразно сазнање, из којег је психодио страх и безнађе и очекивање најгорег. Погибија кнеза Лазара, истакнутог владара тих деценија средњовековне Србије (1372—1389), подстакла је учене монахе, утицајније представнике српске цркве, да у том тешком и опасном тренутку надахну оптимизмом све вернике како би се поднео бол и туга за изгубљеним кнезом и свим витезовима палим на Косову пољу. Све песме о Богородици, а посебно оне које је славе као „Извор живота“, пружале су за вернике најплеменитију поруку у часу бола и безнађа. Требало се окупити око „Живоносног источника“ — „Извора живота“, који ублажава „отштрицу опасности“ од неверника, који носи „у својим недрима извор бесмртности“. Раваница је требало да постане „Извор живота“ за све око двора кнегиње Милице и њених синова. Политичка битка с неверницима још није изгубљена. Треба се молити „Извору живота“. Изгледа да је то било уверење свих у Србији одмах после Косовског боја.

Има ли се на уму да су у нишама, дево и десно од удаза у наос (главни део храма), тј. од *Живоносног источника*, приказане неуобичајено ретке представе, свакако јединствене у целокупном византијском сликарству, то се питање симболике раваничког живописа на источном зиду припрате можда с правом може повезати са симболиком ктиторске композиције — о боју на Косову пољу против неверника.

У јужној ниши источног зида, у доњој зони, приказан је пророк Гедеон како у десној руци држи руно. На жалост, пророкова стојећа фигура је од половине наниже упиштена. Но јасно се види део руна и натписа који казује да је то пророк Гедеон. У северној ниши, као пандан овој фигури, била је представа, сада уништена, која би вероватно умногоме допунила симболику замишљену да вернику већ при улазу у главни део цркве скрене пажњу на себе. Речи везане за пророка Гедеона из Књиге о судијама гласе: „Тада рече Гедеон Богу: ако ћеш ти избавити мојом руком Израилља, као што си рекао... Ево, ја ћу метнути руно на гумно: ако роса буде само на руно а по свој земљи сухо, онда ћу знати да ћеш мојом руком избавити Израилља, као што си рекао..." И даље: „Кад ја затрубим у трубу и сви који буду са мном, тада и ви затрубите у трубе око свега окола, и вичите: мач Господњи и Гедеонов".²³ Нису ли ове речи довољно уверљиве да нагласе симболику коју су учени раванички игуман и његови садружи замислили?

Фигура пророка Софоније, у јужној ниши, изнад пророка Гедеона, као да је намењена кнегињи Милици и народу. На то упућују речи из књиге пророка Софоније: „14. Пјевај, кћери Сионска; кликуј, Израилју, радуј се и весели се из свег срца, кћери Јерусалимска! 15. Укло-

ни Господ судове твоје, одврати непријатеље твоје; цар Израилљев Господ усред тебе је, нећеш се више бојати зла".²⁴

Представа св. мученика са седам младића, страдалника за Христову веру, у горњој зони северне нише, као пандан пророку Софонији, чини се да најразговорније повезује симболику живописа, замишљену за улаз у главни део цркве, са симболиком кнеза Лазара и свих оних часних витезова који су заједно с њим изгинули на Косову пољу. Да ли је то св. мученик Агапије, који се слави 15 марта?²⁵ И он је био са седморицом младића мачем посечен у исти дан. Кнез Лазар је посечен 15. јуна. Обојица су настрадала за „Цара небескога“ од неверника. Ако би ово тумачење о св. мученику Агапију било исправно, тј. да је у горњем делу нише, северно од Богородичиног „Живоносног источника“, исликан он, са својих седам младих мученика, онда би се могао претпоставити да је имагинацију народног песника и ова уметничка визија надахњивала да Раваницу заувек осмисли као симболику везану за кнеза Лазара и његове витешке ратнике — косовске мученике.²⁶ Судаћи по добро очуваној фигури св. Протасија, на западној страни северозападног ступца у припрати, из XVIII века, када је припрату обновио игуман даскал Стефан, можда би се с правом смело претпоставити да су и ступци у припрати били украшени фигурама св. мученика, као и ступци у наосу који носе главно кубе.²⁷ То обиље представа св. мученика, први пут наглашено у Раваници, свакако је имало за средњовековног човека особиту поруку.

*

Ктиторска композиција у Раваници је драгоцен кључ за откривање истине о постанку и живописању ове задужбине кнеза Лазара. Из-

²² Д. Медаковић, *Богородичин „Живоносни источник“ у српској уметности*, Зборник радова Византолошког института 5, (Београд 1958) 205—206.

²³ Стари завет, *Књига о судијама*, глава 6, ст. 36 и 37; глава 7, ст. 18.

²⁴ Стари завет, *Књига пророка Софоније*, глава 3. ²⁵ *Житија светих*, Београд 1961, 198.

²⁶ У *Житију светих* за месец јуни, 1. јуна празнују се св. муч. Јустин, Харитон, Харита, Евелпист, Јеракс, Пеон, Валеријан и Јуст. Ту се каже: „Сви пострадали у Риму за време Марка Аурелија и епарха Рустика. Када Рустик упита: 'мислите ли ви да ћете ако умрете за Христа примити награду на небу?', одговори св. Јустин: Не мислимо, него знамо!'. После тога сви бише обезглављени 163. године." Не зна се да ли су осталих седам св. мученика, у име којих је св. Јустин одговорио целату, били млади. У тексту се не каже. У Раваници је то разговратно приказано. Уколико је и ова скупина светитеља могла бити приказана у ниши о којој је реч, с обзиром да се слави 1. јуна, тј. у месецу у коме је и кнез Лазар посечен, онда би и њихова представа можда имала још садржајнију симболику. ²⁷ М Ђоровић-Љубинковић, *Даскал Стефан*, Споменица Раванице 1381-1981, 165—176.

гледа да би се морало водити рачуна о чињеници да су у средњовековној Србији петокуполне задужбине могле бити искључива привилегија владара — краљева и царева — и да се она утврђивала на црквенодржавном сабору. Вероватио је требало да прође доста времена од првог појављивања кнеза Лазара на историјској позорници (око 1370) до његовог признавања за владара, односно до давања свечане привилегије кнезу да подигне петокуполну задужбину Св. Вазнесења, и да му се чак да и право да у Хиландару, уз задужбину Немањића, краља Милутина, дозиди свој нартекс. Свакако је већ одавно постојала и некаква хијерахија у подизању храмова. Међу Немањићима су само три личности подигле храм Св. Вазнесења. Стефан Првовенчани — Жичу, млади принц Владислав — Милешеву, и Стефан Дечански — Високе Дечане. То није случајно. Краљ Милутин, који је подигао толико црква, није, изгледа, имао право да подигне храм Св. Вазнесења. Та хијерархија у посвећивању задужбина одређеним светитељима и празницима очигледно је постојала. Може се с правом веровати да је празник Св. Вазнесења био један од највећих. Изнад свих је, изгледа, био празник Св. тројице. У Србији су само краљ Урош I и деспот Стефан подигли храм Св. тројице. Дакле, по свој прилици, мања је привилегија била посветити храм неком светитељу неголи неком Христовом празнику. Зато је и кудикамо прихватљивија теза да је кнез Лазар подигао најпре храм св. Стефану, па тек знатно касније, кад се потврдио као владар особитим заслугама, могао је подићи храм св. Вазнесења у Раваници, једном од највиших празника у протоколарној хијерархији, давно озаконченој за потребе градње владарских и властелинских задужбина, тј. могао је у праву да буде изједначен са Стефаном Првовенчаним и Стефаном Дечанским. Ако се има на уму и чињеница да су сва три храма Св. Вазнесења, пре Раванице, обележена као „двојно ктиторство“ (Стефан Првовенчани и млади краљ Радослав — Жичу; млади принц Владислав и св. Сава — Милешеву; Стефан Дечански и млади краљ Душан — Високе Дечане), није искључено да је и Раваница, задужбина кнеза Лазара и сина му младог Стефана била такође „двојно ктиторство“: натпис откривен у њеној првобитној припрати, који помиње „брата“ Стефана, можда би то уверљиво посведочио.²⁸ Тако би сва четири храма Св. Вазнесења у Србији била означена као „двојно ктиторство“. Да би млади Стефан могао бити заједно са оцем ктитор Раванице, морао је имати најмање четрнаест година, јер се у тим годинама, како сведоче стари извори, стицало право на самосталну владавину једним делом очевог господства. Сва је прилика да је тада млади Стефан добио и титулу „брат“, па је она и поменута у натпису.²⁹

Кнез је, како се тумачи, по чл. 141. Душановог законика, управник града, али може бити и сеоски, вероватно влашки старешина.³⁰ Ако је ово тачно, онда је кнез Лазар већ по својој титули морао имати у власти један

већи град, чија му је знатна област омогућила да се назове кнезом. Може се с правом веровати да је то био град Крушевац.

Цар Урош је починуо 1371 (4. децембра), два месеца после маричке битке.³¹ Навала Турака, неверника, катастрофа Срба на Марици и смрт последњег Стефана Немањића били су свакако за сву аристократију, па и за саму цркву, забрињавајући догађаји, који у свести целог народа изазивају стрепње и слутње. У тој свеопштој забринутости хришћана, могло се у слободним деловима некадашњег царства цара Стефана Душана захтевати одржавање државног сабора, и он је одржан 1372. године. Сабор је морао да подстакне свеколику феудалну аристократију непокореног дела српског царства на јединство и слогу, на неопходност неговања култа св. Стефана, на развијање смисла и свести о државности цара Стефана како би се ојачало самопоуздање за одбрану од надирајућих неверника. На том сабору је, по свој прилици, било одлучено да кнез Лазар, као већ истакнут моћник и близак сродник Не-

²⁸ С. Мандић, *Двојно ктиторство* — Древник (Београд 1975) 146—154, први је указао на ово питање у нашој старој уметности. Истина, у сачуваном препису повеље Раванице не помиње се Стефан као ктитор. Али не помиње се ни цар Душан у повељи Високих Дечана као ктитор.

²⁹ На титулу „брат“ се од друге половине XIV века често наилази у нашим споменицима. Тако нпр. цар Урош у својој повељи манастиру Хиландару титулише великог војводу Николу [(А. Соловјев, *Кончански практик*, Зборник радова Византолошког института 3 (Београд 1955) 96)]. Кнез Лазар ословљава Црепа Вукославића, велможу са Мораве, такође „братом“ (Ј. Стојановић, *Цреп и Витомир*, Зборник у част Богдана Поповића (Београд 1929), 357. Откривен натпис у Раваници је био исписан на тимпанону некадашњег отвора (бифоре?), сачињеног од једног каменог блока, са унутрашње стране (Б. Вуловић, *Манастир Раваница*, 36—37). У натпису су најчитљивије речи „братау Стјепану“. Натпис у манастиру Љубостињи, знатно оштећен, саопштава да је „брат веставник Влк“ подигао („поставио“) неку творевину у Љубостињи (Б. Вуловић, *нав. дело*, сл. 8). „Веставник“ је по свој прилици војни чин — гласник. У старим летописима (нпр. у сеченичком) за Вука, млађег Стефановог брата, се истиче да је „девставник“, тј. невин, нежењен (Ј. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 210). Б. Вуловић сматра да је урезивање натписа у Раваници, где се Стефан помиње као „брат“, „иницирао“ Вук или нека од њихових сестара, који су по њему једино могли да тако ослове Стефана. За натпис у Љубостињи не каже како је дошло до тога да се и Вук ослочи „братом“ (Б. Вуловић *нав. дело*, нап. 160). Има се утисак да је у овом случају превиђена година у којој би Вук могао бити „иницијатор“ натписа у Раваници. Б. Вуловић истиче да је нартекс у Раваници сазидан најкасније 1385—1386. И верује да је деспот Стефан рођен 1377—1378. Значи Вук је рођен око 1379. Дакле, по њему, деспот Стефан је кад се градио нартекс имао око 8, а Вук око 6 година. Тешко је веровати да су натписе у црквама могла да дају тако мала деца.

³⁰ А. Соловјев, *нав. дело*, 96.

³¹ К. Јиречек, *Историја Срба*, Београд 1952, 252.

мањњима, буде признат за врховног заповедника, и да му се да право да подигне цркву Св. Стефана у своме граду. Сигурно је овај сабор решавао и друга значајна питања за судбину слободних делова Душановог царства. Али у свести каснијих српских летописаца он је остао као сабор када је кнез Лазар дошао на власт. Сеченички и други летописи казују да кнез Лазар „царствова" 17 лета.³²

Морало би се указати на чињеницу да је од свих Немањића једино краљ Милутин подигао цркву Св. Стефана. То би било довољно да посведочи да прави законити владари Немањићи нису могли подићи цркву овом светитељу чије су име као краљеви носили. Краљ Милутин је морао то да учини, да би му као регентувладару св. Стефан помогао да добро влада и да нема неприлика док је на престолу.³³

Цркву Св. Стефана није могао било ко подићи. Засад се зна да је осим краља Милутина у време Немањића подигао овом светитељу храм и велики војвода Никола, после 1346. Овог великог војводу и његову цркву Св. Стефана из села Конче помиње цар Урош у својој повељи манастиру Хиландару из 1346. године.³⁴

Да би кнез Лазар подигао цркву св. Стефану и своме сину дао име Стефан свакако да није зависило од његове воље.³⁵ Сигурно је да је тражен савет и од цркве. Њен значај у друштвенополитичком систему средњовековне Србије, као и савршено устројство хијерархијских повластица које је световна и црквена аристократија током векова створила, нису се могли мимоићи када би се градио један храм.²⁶

Натпис, пронађен у првобитном нартексу, Раванице, у коме се помиње брат Стефан, као унук цара Стефана, а о коме је већ било речи, само би потврђивао да је култ према св. Стефану био већ увелико негован.

Сва је прилика да је градња цркве Св. Стефана у Крушевцу — Лазарице — започета одмах по државном сабору 1372. године. На звонику Лазарице постоје три розете, једна изнад друге, од којих је доња највећа. То је највероватније симболика св. тројице. Но могуће је да се кроз ове розете наслућивала и световна тројица — Лазар, Стефан и Вук. Тешко се може веровати да је то ствар естетског осећања неимара цркве за декоративно вајање облика једног храма. Може се с правом помишљати да је тај звоник јединствен у свеукупној моравској архитектури, подигнут смишљено и с одређеном симболиком.

У уметности је то готово неписан закон: најпре се из духовног стваралаштва изнедри дело које својом замисли и лепотом постане узор, а онда се јави и школа. Лазарица је то потврдила. Као први споменик у околини Крушевца, саздан од вичних неимара и клесара из околних каменолома доброг пешчара, погодног за обраду и ситно клесање, постала је

узор свим споменицима у крушевачкој области, по којима се и уметност моравске школе прославила. То су доказала и нова проучавања.³⁷

*

Када је кнез Лазар могао добити сагласност од државноцрквеног сабора да диже своју задужбину Раваницу? Који су то догађаји утицали на доношење такве одлуке?

Победа кнеза Лазара 1378/1379. над Радичем Бранковићем и припајање богатих посела Браничева и Пека Лазаревој Србији била је изузетно значајна за градњу кнеза Лазара. Она је исте године условила и одржавање државноцрквеног сабора на коме је смењен патријарх Јеврем. Некаква значајна збивања морала су претходити таквом догађају изузетном, за српску патријаршију. У њеној историји су само два црквена поглавара смењена по сили,

³² Љ. Стојановић, *нав. дело*, 200, 216—217.

³³ М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, Зборник радова Византолошког института 3 (Београд 1955) 49—82; Р. Николић, *Зашто се краљ Милутин као ктитор није сликао са својим синовима?*, Рашка Баштина 2 (Краљево 1980) 94—98.

³⁴ А. Соловјев, *нав. дело*, 91.

³⁵ За подизање Лазарице, односно за одређивање године њеног завршетка, обично се наводи податак из Константина Филозофа, који говори о њеном грађењу. Међутим, излагање овог писца, биографа деспота Стефана из прве половине XV века, често неразговорног приповедача, никако не би могло бити доказ. Јер речи:

„*Бю црковъ великомоу правоуоченикоу архидиаконоу Стефану въ мѣсто о приснопомянутихъ сынѣхъ своихъ*“ имале би у суштини ово значење: „Сазида прелепу (најлепшу) цркву великом првомученику Стефану у молитви за сина о коме се увек мислило.“ А то може имати двоструко значење: 1. да је црква подигнута у молитви за сина (још нерођеног) о коме се увек мислило, и 2. да је црква подигнута за сина (већ рођеног) на кога се увек мислило. О години рођења деспота Стефана и о разним тумачењима в. М. Пурковић, *нав. дело*, 18. Ту је и сва литература о овом питању.

³⁶ С. М. Ћирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, Српска православна црква 1219—1969, Споменица о 750годишњици аутокефалности (Београд 1969) 38—39.

³⁷ Ова проучавања само потврђују давно изречено мишљење М. Васића да је Лазарица прва задужбина кнеза Лазара (М. Васић, *Жича и Ларица*, Београд 1928, 111—112). Р. Прокић, *Средњовековна архитектура петрушке области* (необјављен магистарски рад), убедљиво доказује да је Лазарица знатно претходила Раваници. У *Историји српског народа*, друга књига, изд. Српска књижевна задруга, у публикованим илустрацијама Раванице и Лазарице, у легенди испод њих, саопштава се да је Раваница настала око 1380, а Лазарица 1377. Међутим у поглављу *Полет уметности* (Т. Бабнћ — В. Ј. Ђурић) и даље се заступа гледиште да је Раваница прва задужбина кнеза Лазара (*Историја српског народа* II, Београд 1922, т. I, сл. 18; стр. 168—169).

за време краља Уроша (1243—1276) архиепископ Данило I, и за време кнеза Лазара патријарх Јефрем. Има се утисак да је крунисање босанског бана Твртка за краља „Србљем и Босне и Приморију” 1377. изазвало значајније неспоразуме између дворске аристократије и самог патријарха Јефрема. Тешко је веровати да је то крунисање у српском манастиру Милешеви било без великог значаја за непокорени део Србије цара Душана. Да се разматрало питање ко ће наследити цара Уроша и да се међу истакнутијим феудалним достојанственицима водила реч о томе доказује и повеља Ђурђа Балшића Дубровчанима из 1373. године, у којој он наглашава: „... и ако тко буде цар господин Србљем и властелом и земљи српској”. Та његова мисао свакако се чула и на државном сабору одмах по смрти цара Уроша. Посебно је значајно да су се Балшићи противили Твртковом крунисању за краља. Вероватно је и то њихово противљење подстицало многе политичке разговоре око овог крунисања. Није ли можда аристократија у слободној Србији, окупљена око двора кнеза Лазара, била незадовољна што се кнезу Лазару не даје већ једном бар краљевска круна, ако не царска. Може се веровати да се и сам кнез осећао непријатно због тога. Али, по свој прилици био је сагласан с Твртковим крунисањем.^{37a} Није искључено да је то чинио по наговору саме цркве. Патријарх Јефрем је морао бити обавештен о Твртковим намерама да се крунише за краља. Он га није могао као патријарх крунисати, јер би то било деградирање патријаршијског чина. Патријарх може крунисати само цара. Црква је морала одржати свој сабор на коме ће бити изабрани митрополити, који ће са надлежним митрополитом Милешеве суделовати у крунисању Твртковом за краља. Могуће је да је и државни сабор сазван да размотри политичке последице овог крунисања, па и да сам пошаље своје представнике да учествују у великој свечаности изузетног догађаја за то време. Појава новог краља у блиском суседству свакако да је у средњем веку била много значајнија неголи данас. Уз то, Твртково крунисање се обављало у храму у коме су биле мошти светог Саве, за све средњовековне Србе највећа светиња. Ко не би пожелео да присуствује таквом аристократском слављу у овом манастиру? Ако су се уз то и желели развијати већ раније утврђени добри односи с Твртком, онда се сасвим природно, није могло не учествовати у његовом крунисању. Може се веровати да је кнезу Лазару било стало — због војне помоћи против Турака, а из других целисходних разлога — да буде у срдчним и пријатељским односима са новим краљем на граници свога кнежевства. Српској цркви је поготово добродошла наклоност новог краља, ради јачања православне цркве у Босни и нових привилегија, које су се очекивале после његовог крунисања. Ту је црква, очигледно, још једном посведочила своју дипломатску умешност.

Али то краљевско славље у Милешеви 1377. по свој прилици је убрзо подстакло и амбици-

је аристократије око двора кнеза Лазара. Хтелo се то исто доживети и у српским и подунавским странама, можда чак на још вишем нивоу — да кнез Лазар буде крунисан за цара Међутим, одуговлачење српске цркве да изврши царско крунисање имало је своје оправдање. Њена опрезност је већ одавно била пословична. Несигурно и смутно време подстицало је уверење да треба чекати боље прилике. Страхovalo се да се не увреди васељенска патријаршија у Цариграду. Таман се измирила с њом после свађе због крунисања цара Душана. Зар да опет предузима ново крунисање за цара? Иако црквено измирење (1375) то није спречавало, ипак се веровало да је мудрије бар за један дужи низ година то не чинити. Учени Јефрем сигурно је то разложно износио кнезу Лазару. Босна је могла бити проглашена краљевином, јер она то раније није била. Србија може бити само царевина. Истнна, то је знао и сам кнез Лазар. Но питање је колико је он уопште имао поверења у Јефрема. У таквој ситуацији догађаји су и морали кренути другим смером. Победа над господарима Браничева убрзала је одлуку о смењивању патријарха Јефрема. Државноцрквени сабор одржан је 1379. Јефрем је био принуђен да се повуче с престола, а на његово место изабран је Спиридон.³⁸

Осим смењивања патријарха Јефрема, на овом сабору је изгледа донета и одлука да се кнезу Лазару омогући да на Хиландару, задужбина Немањића, дозиди припрату — егзонартекс. Тада је издата повеља кнеза Лазара Хиландару.³⁹ Бити други ктитор славном Хиландару одиста је означавало велику привилегију и услов да се неко изједначи у свему са Немањићима

Убрзо се већ указала и потреба да се у областима преко Мораве, тј. у источном делу данашње Србије, подигне прва владарска задужбина. Овим пределима у средњем веку господарили су час Бугари, час српски феудалци, час влашки бољари. Свакако да се јавила потреба да се ова област „преко Мораве” учврсти петрушком и браничевском епископијом. Оне су и раније постојале, али им се није посвећивала пажња. Државноцрквени сабор је зато и настојао да се најпре у области Петруса подигне петокуполна црква Св. Вазнесења. С обзиром да су до Раванице у средњовековној

^{37a} К. Јиречек, *нав. дело*, 321—322

³⁸ М. Благојевић, *Врховна власт и државна управа*, Историја српског народа, изд. Српска књижевна задруга, 110, с правом указује да је патријарх Јефрем био непожељна личност за владарску породицу кнеза Лазара.

³⁹ Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, зборник научног скупа, одржаног у Крушевцу (Београд 1975) 45—63. Судећи по скулптуралној каменој пластици тешко је веровати да је хиландарски егзонартекс настао у доба кнеза Лазара. Он је највероватније саграђен за владавине деспота Стефана, како је М. Васић и претпостављао (М. Васић, *нав. дело*, 114). уп. (Б. Вуловић, *нав. дело*, 84—89.

Србији биле само две петокуполне цркве, и то обе епископске, прва Богородица Љевишка у Призрену, за призренску, а друга Грачаница, за липљанску епископију, могуће је да је и Лазарева задужбина Св. Вазнесења била предвиђена за седиште Петрушке епископије.

На државноцрквеном сабору 1381. одлучено је да се кнезу Лазару омогући да подигне храм Св. Вазнесења, односно да се изједначи у праву с краљем Стефаном Првовенчаним и краљем Стефаном Дечанским. Сада су све области у Браничеву и Петрусу биле под влашћу кнеза Лазара и могло се посленички, без спутавања, приступити организоваио раду на уређењу ових области с десне стране Мораве. Те исте године издата је и повеља манастиру Раваници.⁴⁰

Можда је косовска трагедија изменила првобитну намену Раванице — да као петокуполна црква буде седиште Петрушке епископије. Било како било, остаје чињеница да је кнез Лазар први владар који је погинуо у боју и први владар који је сахрањен у петокуполном храму. О томе су учени синаити, истакнути представници цркве, свакако размишљали када су се на сабору сагласили да се кнез Лазар сахрани у Раваници. Можда су управо они и тумачили исправност такве одлуке.⁴¹

Ако се упореди западна фасада храма Св. Вазнесења у Дечанима и Раваници, уочиће се да само ова два храма у свеколикој српској средњовековној архитектури имају трифору на овој фасади. На Дечанима су испод трифоре, лево и десно, по једна бифора, а изнад, у врху, још једна бифора. Код Раванице је лево и десно од трифоре по једна бифора, а изнад, у врху, велика розета. Ова сродност западних фасада Дечана и Раванице по свој прилици исходи из чињенице да су оба храма посвећена св. Вазнесењу. Храм св. краља Стефана Дечанског, кога је владарска породица Лазаревића богато даривала, морао је бар у нечему да буде сродан с Раваницом.

Прво петокуполно здање у моравској школи, у области Петруса, тешко да је могао зависити од воље самог ктитора, а још мање од пројекта његовог протомајстора. Раваница, последња задужбина кнеза Лазара, баш због своје петокуполности сведочи да је исходила из једне дубоко промишљене одлуке државноцрквеног сабора. од изузетног значаја за ондашњу Србију. Учени синаити, истакнути представници цркве, свакако су настојали да у областима Браничева и Петруса приступе темељној и далекосежној делатности за обезбеђење будућ-

шић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, Зборник Филозофског факултета у Београду 12—1 (Београд 1974) 367—371; и С. Ћирковић *Раваничка хрисовуља*, Споменица Раванице 1381—1981, 69—82.]. Одмах се уочава да се кнез Лазар не назива Стефаном. Мало је необично да се у повељама Дубровчанима и другим потписује као Стефан, а у повељи свом манастиру то не чини. Ако је оригиналну повељу писао неко из канцеларије Патријаршије, онда би се дало разумети што га не оловљава Стефаном, јер он за цркву све до крунисања не би могао бити Стефан. Можда би се чак смело помишљати да би та очигледност да се кнез Лазар у повељи свом манастиру Раваници не назива Стефаном могла бити доказ да је оригинална повеља била исписана у Патријаршијској канцеларији. Изгледа да и сам почетак експозиције раваничке повеље, са интитулацијом у којој се неразговорно истиче „да ме уздигоше... на престол ранијих царева" и „дарских достојанством украсише ме" (тј. да га је Бог уздигао), може бити потврда да је текст повеље сручен у истој канцеларији. У далеко дужој и опширнијој експозицији, са интитулацијом, у дечанској хрисовуљи краља Стефана Дечанског између осталог јасно се каже: „И бих крунисан од Бога дарованом круном... и руком преосвећенога архиепископа Никодима и свих епископа и целог српског сабора да се зовем Стефан" (подвукао Р. Н.); в. П. Ивић М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*. Београд 1976, 304 Дечанска повеља је јасна. У њој је све разговорно и свечано казано. С. Ћирковић с правом указује да је необјашњиво зашто се у повељи Раваници не наводе дажбине и работе. Изгледа да би то био један од главних разлога да с преписима раваничке повеље нешто није у реду.

Сматра се да је раваничка повеља била исписана на неком зиду припрате (В. Петковић, *нав. дело*, 22; В. Ћурић, *Византијске фреске у Југославији*, 92; 221—222. С правом се може сумњати да је таква дуга повеља могла на узаним зидним површинама припрате, са многим отворима, бити исписана (цртеж изгледа припрате код Б. Вуловића, *нав. дело*, Т. XXI—XXV). Познато је каквим се словима пише повеља на зиду храма, и на којим зидним површинама се може исписати. У раваничкој првобитној припрати, бар како казује њен првобитни облик који је реконструисао Б. Вуловић, а у који не треба сумњати, нема таквог простора па коме би се онако дуга повеља могла исписати. Међу отвореним узаним површинама, првобитне раваничке припрате могле су стајати само фреске.

Чињеница да се кнез Лазар не назива Стефаном ни на исписаном фресконатпису на главном пиргу раваничког утврђења (в. Б. Вуловић, *нав. дело*, 25) могла би да укаже да је црква водила рачуна о томе. Могао је кнез Лазар да се на многим повељама потписује као Стефан, па и на воштаним печатима, али на новцу и златном печату име Стефан није смело стајати. На новцу као међународној валути јасно је морало бити означено ко га кује. Кнез Лазар на новцу није смео бити приказан са именом Стефан, јер није био крунисан — да стекне право да се зове Стефан како казује дечанска повеља.

Изгледа да је повељу Раваници, после смрти патријарха Спиридона (1389), касније потврдио и патријарх Јефрем, који је привремено управљао Патријаршијом, до избора патријарха Данила III (јесен 1390. или пролеће 1391).

⁴¹ За изучавање овог монаштва посебно је корисна студија јеромонаха Амфилохија, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV века*, Споменица Раванице 1381—1981, 101—134.

⁴⁰ Преписи повеље кнеза Лазара манастиру Раваници имају потписе двојице патријарха. Јефрема (1375—1379) и Спиридона (1379—1389). Можда би и ови сумњиви преписи посведочили да су се збили противуречни догађаји, тј. да су условили да се двапут сведочи потписима обојице патријарха. по истој ствари. Оригинална повеља је нестала. Остали су сумњиви преписи [(в. Ф. Бари-

ности народа свога „отачаства". Зато су, по свој прилици, посебно посвећивали пажњу изградњи једне петокуполне цркве у овом крају, тј. једног репрезентативног културног жаришта, чија активност неће бити само духовна већ и државотворна. Зато је могуће да је Раваница, као трећа петокуполна црква, била намењена за седиште Петрушке епископије, као што су и поменуте прве две, у време Немањића, биле епископско седиште. Српска црква је свакако настојала да се традиција са петокуполним храмовима не нарушава. Није случајно да је баш у Раваници први пут ктиторска композиција окружена мноштвом насликаних светих монаха и испосника. Св. Павел Тивејски ће бити и у Раваници и у Манасији до саме ктиторске композиције. Слава подвижништва овог светитеља и његове духовне висине била је узор моравским синаитима.

Раваница је свакако завршена 1386. године. Две године је било довољно да се храм сазидан од опеке и камена „слегне" и што боље осуши да би могао трајније да чува фреске.⁴² Живописање храма било је вероватно започето у пролеће 1389. Свакако да је најпре подигнута скела до саме калоте велике средишне куполе. Већ у току сликања стизале су узнемиравајуће вести са Косова поља. Украшавање храма морало је бити прекипуто. Први зограф Раванице успео је са својим сарадницима да ислика само централну куполу: *Христа Пантократора*, у калоти, *Небеску литургију* под калотом и двадесет пророка у тамбуру, десет у горњој и десет у доњој зони. А онда су војске отишле у бој. Горки пораз српских ратника логибија кнеза Лазара (15. јуни 1389) засекали су неизбрисив белег у души и свести народа.

На државном сабору 1392, у рану јесен, управо тек што је ова година наступила (нова година је почињала с 1. септембром), а ближио се крај треће године откако је тело кнеза Лазара покопано у Приштини, донета је највероватније одлука да се кнежеве мошти пренесу са Косова поља у храм Св. Вазнесења у Раваници.⁴³ Могуће је да је кнегиња Милица са својим сином кнезом Стефаном већ 1390. започела живописање Раванице како би уношење кнежевих моштију у храм било што велелепније и свечаније. Но могуће је и да је раванички храм доживео исту судбину као Студеница — да мошти свог ктитора дочека неукрашених унутрашњих зидова. Било како било, тек Раваница је, како сведоче непорециви материјални докази на ктиторској композицији, украшена убрзо после Косовског боја.

Симболика раваничког живописа надахнута је визијом о жртви. Велик камени знамен, у облику крста, на Косову пољу, који је кнез Стефан поставио на месту где се одиграла битка и дао да се уклешу његове речи, као да је најверљивије и најпоетичније исказивао ту визију о жртвовању за небеско царство. У то косовско знамење уткани су и ови стихови:

Мужеви добри, мужеви храбри
мужеви, ваистину, у речи и делу,
који се блистају као звезде светле,
као земља цветовима шареним,
одевени златом и камењем драгим украшени,
многи коњи изабрани и златоседлани,
сведивни и красни коњаници шихови.
Свеплеменитих и славних
као какав добар пастир и заштитник,
мудро приводи, духовне јагањце,
да у Христу добро окончају
и приме мучења венац
и вишње славе учесници буду.⁴⁴

Ту мисао есхатолошког поимања света исказала је и Раваница својим фрескама и својом ктиторском композицијом. Учени и врсни посленици синаита и српске патријаршије задивљујуће су замислили своју визију симболике жртве. Из те симболике исходи и сазнања о земаљском и небеском златном венцу. Она ће испунити и сав циклус косовских јуначких песама. И дивни и часни лик кнеза Лазара — ктитора Раванице. Он, легендарни двобојник и предводител храбрих пукова, који је требало да прими земаљски венац — царску круну, којом би га српски патријарх крунисао, коме је петокуполни храм Св. Вазнесења изгледа коначно и дат зарад те будуће царске светко-

⁴² Студеница, Жича, црква Св. Апостола у Пећкој патријаршији, а нарочито Дечани, на којима је њихов градитељ фра Вита тачно означио време градње дечанског храма, а сликари исписали године живописања, поуздано сведоче да се у већим владарским задужбинама исликавање фресака предузимало пар година после завршетка градње цркве и њеног главног освећења.

⁴³ Српски извори најбоље могу посведочити када се тело било ког покојника могло извадити из гроба [(в. Р. Николић, *Када и ко је живописао манастир Градац?*, Рашка баштина 2, 89.; Исти, *О гробу св. Саве у Милешеви*, Саопштење XIV (Београд 1982) 14)]. Изненађује податак из Бранковићевог летописа који казује да је тело кнеза Лазара лежало две године и осам месеци: »*Corpus ejus collocatum est Pristine in templo, ubi circa annos duos et menses octo sepultum mansit*« (Ј. Стојановић нав. дело, 288). Зна се да је тело архиепископа Јоаникија у гробу лежало две године и девет месеци. Ако је податак из Бранковићевог летописа тачан, значи да је пренос извршен фебруара 1392. Вреди подсетити да је још из времена рановизантијског царства била законска одредба да је „забрањено узнемиравати туђе кости и преносити сахрањен леш без царске дозволе". То су махом закони из Василика (в. А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, Скопље 1928, 169). О преносу нечијих моштију никако није могао одлучивати појединац, већ само цар, а касније сабор, и то само после три године од сахрањивања умрлог. Те одлуке су нашле и свој израз на неким натписима са наших стећака у Босни: „Мољу ви се, братијо, и господо, немојте ми кости преметати"; „Клет и проклет тко ће кренути на ме"; „Да је проклет ко ће у ме такнути" (в. С. Душанић, *Говор мртвих у литературама средоземља* Београд 1982, 3).

⁴⁴ Деспот Стефан Лазаревић, *Слова и натписи*, изд. М. Павловић, Београд 1979, 85—86. Превод Ђорђа Трифуновића.

вине, својим бесмртним подвижништвом на Косову пољу стекао је небески венац и постао учесник вишње славе. Храм Св. Вазнесења у Раваници је симбол узношења кнеза Лазара у небеско царство. Раваница је најдуховније видело свега онога што се збило по разбоју косовскоме и свега онога што је српски народ испевао о овом боју. Није случајно што су први пут у Раваници насликани у певничким просторима свети ратници, и запањујући раскошан фриз уплетених медаљона дуж свих зидова ван олтарског простора, и по вертикалама свих страна четирију стубаца попрсја св. мученика. Нигде у византијском свету неће се наћи такав осмишљен систем за украшавање храма с тролисном основом. Није залуд и народна епска поезија певала о ратницима са Косова поља и о цару Лазару и царици Милици. Особиту пажњу заслужују два св. мученика: Полиевкт и Стратоник. Св. Полиевкт, из јерменског града Мелитине, био је први мученик чија је крв просута ради Христа. Кад је изведен на губилиште, угледа он свога пријатеља Неарха у гомили света и радосно му викне: „спасавај се, драги мој друже! Сети се завета љубави, међу нама утврђенога!“⁴⁵ Од четворице мученика, на северозападном ступцу, до ктиторске композиције и гроба кнеза Лазара, његова је одежа најбоље украшена. Он је на северној страни ступца, одмах до гроба кнеза Лазара. Св. Стратоник је заједно са св. мучеником Ермилом, по наредби римског цара, утопљен у Дунаву.⁴⁶ Он је на западној страни ступца, управо према самој ктиторској композицији.

лицем к лицу. Проницљиви моравски синаити су врло педантно водили рачуна о свакој ситници. Ктитора — „господина Србљем и подунавским странама“ — морао је гледати мученик с Дунава. Над гробом ктитора био је насликан св. Симеон Немања.

Раваница и Љубостиња доживеле су исту судбину. И у једној и у другој цркви започето је живописање централне куполе пре боја на Косову. Само што је нови сликар у Раваници фреске у централној куполи оставио, а нови зограф у Љубостињи је својим фрескама прекрио сликарство свог претходника. Управо нешто више од десет година пре Љубостиње (1405) завршено је украшавање Раванице живописом. Њихово сликарство је веома сродно. Та прва посткосовска ликовна визија означавала је ретко поуздану основу за нове ликовне изразе, за нове веће домете у моравском сликарству, у прекрасној поезији линија, боја и злата.

⁴⁵ *Житије светих*, 21. св. Полиевкт слави се 9. јануара.

⁴⁶ *Исто*, 31. Св. Стратоник се слави 13. јануара. Северозападни стубац био је украшен светитељима мученицима који се славе углавном месеца јануара и североисточни стубац — са светитељима који се углавном славе новембра; југоисточни стубац — са светитељима који се славе углавном децембра; и југозападни стубац — са светитељима који се углавном славе октобра месеца.

Dates de la construction et de la décoration de Ravanica

RADOMIR NIKOLIĆ

La composition de ktitor, peinte à Ravanica, offre une clef précieuse non seulement pour la datation de la décoration peinte de cette fondation du prince Lazare, mais aussi pour celle de sa construction. Trois éléments picturaux nous semblent particulièrement importants pour une solution satisfaisante de ce problème. Tout d'abord, chacun des membres de la famille du prince Lazare tient une croix à bout de bras, dans la position de garde-à-vous, comme pour rendre les honneurs, ce qui était contraire à la coutume séculaire de représenter le souverain: habituellement, celui-ci tient la croix à la main droite levée à la hauteur de la poitrine. Le second élément est constitué par un voile étendu pardessus et audessous de la couronne de souveraine qui ceint la tête de la princesse Milica. Les femmes appartenant à la noblesse portaient un voile blanc pardessus la couronne, mais elles n'en portaient pas audessous; elles n'avaient pas non plus les aigles bicéphales sur leurs robes. Aucune souveraine, représentée dans la peinture serbe ancienne, n'a pas le voile

blanc pardessus la couronne. Le fait que la princesse Milica en portait un pardessus la couronne pourrait signifier qu'elle était en deuil (la couleur blanche était, à l'époque, le signe extérieur de l'affliction causée par la mort de quelqu'un). Le troisième élément, c'est le fait que le modèle de la fondation de Ravanica que le prince Lazare et la princesse Milica soutiennent ensemble comporte le narthex. Dans la peinture serbe ancienne le narthex n'a été représenté que dans le portrait de l'archevêque Danilo II, exécuté dans l'église de la Vierge, à Peć. C'est le célèbre narthex de Danilo. En tant qu'archevêque, à qui le titre de «saint» était attribué dès son vivant, il pouvait être représenté avec le modèle de sa fondation tout entière (donc, y compris le narthex aussi). Parmi les princes serbes, seul le prince Lazare a été représenté avec le narthex figuré sur le modèle de sa fondation de Ravanica. Ces trois éléments donnent lieu à l'auteur du présent texte de supposer que Ravanica a pu être décorée après la bataille de Kossovo de

1389, où le prince fut tué et après quoi il fut sanctifié. Selon l'auteur, Ravanica a pu être construite vers 1386. Les premières peintures de la coupole centrale ont pu être exécutées en 1389. Par suite de la guerre contre les Turcs, dans la plaine

de Kossovo, ces travaux de décoration ont dû être interrompus. La plus grande partie des fresques a été peinte vers 1391, au moment où l'on préparait la translation des cendres du prince Lazare de Priština à Ravanica (qui eut lieu en 1392).

Сл. 1. Улпијана, основа: означена места иско-
навања у средишту и јужном делу античког
града: куле и пиласри на западном бреду по
М. Миљковићу и М. Брачићу (вид. њихов рад у
овом Саопштењу).

Fig. 1. Ulpiana, plan de la ville antique, endroits
d'excavation dans son centre et dans sa partie
méridionale; tours du rempart occidental, d'après
M. Miljković et M. Bračić (voir leur exposé dans
le présent numéro des Communications).

